

Något om Gustav Erikssons tidiga mynt och deras raritetsgrader

Det går aldrig att med exakthet fastställa en punkt på tidsaxeln då en epok övergår i en annan. Gustav Eriksson, mer känd för vår samtid som Gustav Vasa, är den person i den svenska historieskrivningen som får representera övergången mellan medeltiden och det vi kallar *den nya tiden*. Mynthandlaren och numismatikern T. G. Appelgren delar in Gustav Erikssons myntning i tre perioder, 1521-35, 1535-40 och 1541-1560. Denna artikel är ett försök till precisering av Appelgrens första period som då delas upp i två kontingenter, 1521-1523 och 1524-1535. Avgränsningen för föreliggande artikel är åren 1521-1523. Myntningen domineras under denna tid av enkla klippingmynt; men även ören, örtugar och fyrkar präglas i begränsad mängd. Det finns många dyrbara rariteter bland Gustav Erikssons rika och långvariga myntning men för samlaren av lågvalörerna är de allra första mynten kanske den största utmaningen. Mynttyperna delar också stilmässiga element med myntningen från Sturetiden. En transition mot en ny "vasastil" pågår under 1520-talet och återspeglar ett samhälle i förändring: kyrkan reformeras, Sverige blir ett arvrike och en fungerande nationalstat. Flera av dessa mynttyper är unika eller ytterst sällsynt förekommande på samlarmarknaden. Som en vägledning till samlande av dessa mynt finns en uppskattning av hur sällsynt varje mynttyp är. Denna uppskattning utgör inte någon exakt vetenskap utan ska enbart ses som ett riktmärke baserat på författarens egna erfarenheter. Jag har valt att dela in mynttyperna efter valör istället för myntort, det kan tyckas bryta det tidrumsliga sammanhanget men ger bättre överskådlighet för den katalogiserande myntsamlaren. Jag pekar avslutningsvis på en del kronologiska frågeställningar som skulle vara betjänta av en utförligare numismatisk studie.

Klippingmynten

De mycket omskrivna klippingarna enligt dansk förebild präglades under befrielsekriget mot danskarna 1521-1523 för att betala knektarnas sold. Svenskarna anföll det danskstyrda Stockholm 20 juni 1523 med understöd av fartyg från det allierade Lübeck. Gustav, som lett upproret, hade två veckor tidigare utropats till Sveriges konung under riksdagen i Strängnäs – det berömda intåget i staden skedde 23 juni 1523. Myntorter var Hedemora, Söderköping och troligen sedan även Västerås. Valören var officiellt 18 penningar, men silverinnehållet var så lågt att de bara var värda två penningar. Mynten präglades med runda stamper på klippingämnen vilket försvårar identifieringen då delar av prägelns kommit utanför myntämnet. Det finns fyra typer av "18 penningar klipping" med svensk prägel – möjligen återspeglar mynttyperna olika myntorter vilket då skulle indikera ytterligare en – för oss idag okänd – myntort utöver de tidigare nämnda. Modern värderingslitteratur brukar endast uppta två huvudtyper: Åtsida med riksföreståndaren iförd harnesk och frånsida med delvis synlig omskrift och G i nedre pilvinkeln (typ 1, fig. 1), samt typen med G i övre pilvinkeln och en mansfigur iförd mantel och harnesk hållandes svärd och riksäpple enligt dansk förebild (typ 2 a-c, fig. 1).

Det stora flertalet bevarade klippingar är av dansk stil på både åt- och frånsida. Dessa är mycket låghaltiga och liknar mer kopparmynt än silvermynt. Avsikten med detta var att misskreditera den danske kungen Christian II genom spridandet av dåligt mynt med hans prägel. Åtsidans stil är av typ 2 a-c och

Fig. 1. Bild hämtad ur *Notiser för mynt- och medaljsamlare*, T. G. Appelgrens lagerkatalog nr. 71, september 1940.

frånsidan uppvisar de tre danska leoparderna i sköld. De äkta danska klippingarna präglades av Jörgen Kock i Malmö samt under belägringen av Stockholm 1520-21 vilket ytterligare bidrar till denna myntnings komplexitet. Dessa danska klippingar har ofta (men inte alltid!) bättre silverhalt än de svenska och det går att identifiera många genom att jämföra med de skillingmynt som präglades under Christian II och vars stamper åter användes för klippingarna. Den bättre silverhalten ger mynten ett mer gråaktigt intryck, de svenska klippingarna har helt karaktären och färgen av kopparmynt. Det finns inget tillförlitligt sätt att skilja ut Malmö- respektive Stockholmsprägling-

Fig. 2. Dansk 18 penningar Malmö/Stockholm

arna av de danska klippingarna.

En översikt av stampkopplingar mellan de svenska, danska och ovisapräglingarna har utförts av Bengt Hemmingsson i *Numismatiska Meddelanden* XXXI. Ett omfattande klippingfynd från Västerås analyseras med utgångspunkt från utformningen av mansfigurens hand, som ofta är central och därmed tydlig i myntbilden. Med lite erfarenhetsvunnen kunskap kan samlaren lära sig hitta andra skiljetecken bland svenska och danska klippingars stilelement. Helhetsintrycket ger ofta en vägledning, exempelvis talar ett oproportionerligt stort riksäpple utfört i naiv stil för svensk prägel; ävensom saknar mansfiguren på en del svenska mynt huvud(!). De svensktillverkade präglingsverktygen var aldrig avsedda att prägla rundmynt utan imitationer av danska klippingar varför man inte ägnade mycket möda åt att gravera stamperna med perifer detaljer. Klippingarnas karakteristiska form med buktade och ofta "såriga" kanter är unik i svensk mynthistoria. Med vilken teknik präglingen utfördes är idag okänt och inga präglingsverktyg finns bevarade – kanske experimentell numismatik kunde bringa klarhet i frågan!

Kronologin för de olika typerna av svenskpräglade klippingar har inte klarlagts. Jag följer här Appelgrens typindelning med förbehållet att typ 3 med säkerhet kan placeras före typ 2 c, vars kronologiska relation till typ 2 b möjligen skulle kunna fastställas i en stampstudie.

Raritetsgrad

Typ 1. Den enda delvis läsbara typen av 18 penningar klipping är också den mest konstfärdiga. Omskriften kan om man sammanställer textfragmenten från flera exemplar utläsas som GOSTAVI ERISON. Jag känner till två privatägda exemplar av detta mynt. **RRRR**.

Typ 2 a. Jag känner inte till något privatägt exemplar av denna typ.

Typ 2 b. Jag känner till två privatägda exemplar av denna typ. **RRRR**.

Typ 2 c. Det har på senare tid framkommit några tidigare opublicerade exemplar av denna typ varför jag bedömer antalet privatägda exemplar vara 5-7 exemplar. **RR**.

Typ 3. Det märkliga porträttmyntet med en plymförsedd Gustav Eriksson har årtal 1522 och möjligen valören $\frac{1}{4}$ gyllen. Okänd myntort. Förekom-

mer endast i offentlig samling. Klippingvarianten är präglad med rundmyntets stamplar, okänd valör och myntort. Noteras bör att fransidans stamp med G i övre pilvinkeln återanvänts med tillagda bågar under kronorna på 18 penningar klipping av typ 2 c. **Unik.**

De svenska klippingarna med dansk stil är inte ovanliga, men välpräglade exemplar och exemplar fria från korrosion är sällsynta. Hemmingssons undersökning av Västeråsskatten visar att av de totalt 1224 klippingmynt som skatten innehöll hade endast 8 den svenska åtsidesbilden, d.v.s. 0,65%. Dessa fördelade sig på följande sätt: Typ 1, 1 ex. Typ 2 b, 1 ex. Typ 2 c, 3 ex. Typerna 1-2 obe-stämbara inom typen, 3 ex.

Jag tar tacksamt emot nya uppgifter ifråga om dessa mynts raritetsgrad.

Mynten med riksföreståndartitel

Det tidigaste öresmyntet är präglat 1522 i Uppsala. Vad gäller övriga mynt med årtal 1522 (ören och fyrkar) är det med stor sannolikhet så att de präglats senare, förslagsvis 1524-27, och sedan bakdaterats i syfte att dölja manipulationer med silverhalten. Dessa mynt faller således utanför ramen för denna artikel.

Uppgifter finns om att det första öret utgavs till valören 1 ½ öre, men att halten var för låg så att "det halva öret föll". Öret som räkneenhet användes under hela medeltiden men realiserades nu i myntform. Gustavs titel på myntet är *Gubernator*, vilket betyder riksföreståndare eller rikshövitsman. Denna titel hade Gustav fram till dess han valdes till kung i Strängnäs 1523, men riktigt så enkelt återspeglas det inte på mynten vilket vi snart ska se. Titeln *S(anctus) Ericus Rex Svecie*, alltså helgonkonungen S:t Erik, är det normala på de senare mynten. S:t Erik anges som kung på många senmedeltida örtugar och halvörtugar och betraktades som konungariket Sveriges evige konung. Vidare finns det ett Åboöre med årtal 1524, således utom ramen för denna artikel, som fortfarande titulerar Gustav som *Gubernator*. Skälen till detta lär aldrig kunna fastställas. Stockholmsören med årtal 1523 finns av tre huvudtyper, varav en med titel som *Gubernator* trots att danskarna i Stockholm kapitulerade efter att Gustav valts till kung. Detsamma gäller det unika Gyllenmyntet präglat i Stockholm 1523. Det är alltså inte helt trivialt att fastslå vilka mynt som bör ingå i definitionen *riksföreståndarmyntning* – det hade annars varit ett trevlig avgränsat samlarområde på samma sätt som t.ex. Karl IX:s riksföreståndarmyntning.

Fig. 3. Uppsala öre 1522 (SM 6)

Fig. 4. Stockholm öre 1523 (SM 37) Gubernator

Fig. 5. Åbo öre 1523 (SM 96)

Fig. 6. Stockholm ½ gyllen 1523 (SM 35)

Raritetsgrad

Uppsala öre 1522 (SM 6) med titel som *Gubernator*. Jag känner inte till något privatägt exemplar av denna typ. Det avbildade exemplaret ligger i Antellska samlingen, Helsingfors. Uppsalaöret 1522 finns i offentlig samling (KMK) också som hybrid med öre Åbo 1524 (SM 97). Detta tycks styrka påståendet att Åbomyntningen i själva verket skett på det svenska fastlandet och mynten översänts till Åbo (Hallberg, 1919). Teorin omkullkastas dock i en artikel av Ivar Leimus som bekräftar att

utmyntning av ören och fyrkar faktiskt skedde i Åbo under myntmästaren Leinhart Pauwerman (Elfver 2004).

Stockholm öre 1523 (SM 37) med titel som Gubernator. Jag känner endast till ett exemplar av detta typmynt i privat ägo, vilket härrör från Sven Svenssons samling. **RRRR**.

Åbo öre (SM 96) 1523 med titel som Gubernator. Jag känner endast till ett privatägt exemplar av detta årtal. Ett ännu osålt exemplar finns även i Sven Svenssons samling. **RRRR**.

½ Gyllen Stockholm 1523 med den märkliga omskriften GUBERNATE SWEDEN R finns endast i den ännu osålda delen av den friherrliga ätten Bondes samling. **Unik**.

Ören, örtugar och fyrkar 1523

Ören med årtal 1523 och helgonkonungens namn präglades i Stockholm och Uppsala. Uppsalaöret präglades i två typer varav den här avbildade typen även präglats som "tjockmynt", valören anses då vara gyllen.

Fig. 7. Uppsala öre 1523 (SM 7) / gyllen 1523 (SM -)

Stockholmsöret 1523 med helgonkonungens namn finns i tre typer, den tidigaste typen torde vara den nedan avbildade som återanvänder samma fransidesstamp med trekronorssköld som öret med titeln *Gubernator*.

Fig. 8. Stockholm öre 1523 S Ericus Rex (SM 38)

Raritetsgrad

Uppsala öre 1523 (SM 7). Omkring tio exemplar torde finnas i privat ägo om man inräknar båda typerna. Den avbildade fransidestypen är den ovanligare av de två typerna. **R(R)**.

Uppsala gyllen 1523 (SM -). Slagen med öresstamp, endast i offentlig samling (KMK). I *Sveriges Mynt 1521-1977* (SM) har bilderna förväxlats så att det är ett öre som visas under rubriken gyllen och en gyllen under rubriken 1 öre. **Unik**.

Stockholm öre 1523 S Ericus Rex (SM 38). Fler än tio exemplar i privat ägo inräknat de tre typerna, men inte lika vanligt förekommande på samlarmarknaden som de senare örena med "1522" och 1528. Fransidestypen med pilsköld som förekommer flitigt på senare ören introduceras detta år i Stockholm. En stampstudie skulle sannolikt visa att stampen med pilsköld ersätter stampen med trekronorssköld under en kortare period innan ören med årtal "1522" började präglas. Syftet med detta skulle då vara att återspegla på Uppsalaöret med det äkta årtalet 1522 som hade denna pilsköld. Pilskölden innehåller motivet med G i pilvinkeln vilket även återfinns på de tidiga klippingmynten och den enigmatiska 1/4 gyllen 1522.

De tidigaste typerna av örtugar och fyrkar (*halvörtugar*) har inte utsatt årtal. Myntorterna är Stockholm och Västerås. Dessa mynt har ett medeltida formspråk och deras stora sällsynthet tyder på att de präglades i mycket begränsad mängd.

Stockholm örtug u. år 1523 (SM 55). Jag känner endast till ett exemplar av detta typmynt i privat ägo. **RRRR**.

Västerås örtug u. år 1523 (SM 17). Jag känner endast till ett exemplar av detta typmynt i privat ägo. Det enda exemplar jag noterat utbudas på offentlig auktion var Bruuns 1914, detta exemplar ligger nu sannolikt i offentlig samling. **RRRR**.

Stockholm fyrk u. år 1523 (SM 75). Jag känner endast till ett (fragmentariskt) exemplar av detta typmynt i privat ägo. Omskriften har den förbryllande stavningen GVSTOF REIX och åtsideskronans storlek, endast 6 mm, avviker från de senare Stockholmsfyrkarna. De två exemplar som Appellgren förtecknar fördelar sig på två olika fransidor, det exemplar jag känner till i privat ägo har den här avbildade fransidan. **RRRR**.

Västerås fyrk u. år 1523 (SM 27). Jag känner inte till något privatägt exemplar av denna typ.

Fig. 9. Stockholm örtug u. år 1523 (SM 55)

Fig. 10. Västerås örtug u. år 1523 (SM 17)

Fig. 11. Stockholm fyrk u. år 1523 (SM 75)

Fig. 12. Västerås fyrk u. år 1523 (SM 27)

Odaterade mynt som möjligen skulle kunna föras till 1523

Eftersom de övriga odaterade örtugarna och fyrkarna ger upphov till en del svårösta kronologiska frågeställningar har de traditionellt förts till perioden 1524-27, vilket delvis reviderats i modern tid. 1528 börjar årtalsförsedda mynt präglas i Stockholm. Jag fäster här uppmärksamheten på några av de odaterade mynttyper jag anser kunna vara så tidiga som 1523. Resonemanget baseras nästan helt på stilmässiga iakttagelser; studier av historiska urkunder som t.ex. myntförordningar, haltanalyser och stampstudier överläter jag till framtida numismatiker vars resultat jag gärna tar del av.

Denna odaterade Stockholmsörtug (SM 56) har en klart medeltida stil med åtsidans trekronorssköld på *stort kors* vilket den är ensam om i Gustavs örtugsmyntning. Motivet förekommer på medeltida örtugar från flera regenter, men åtsidan verkar inte vara avsedd att vara förvillande lik någon av dessa. Frånsidan är dock en snarlik efterapning av Erik av Pommerns Stockholmsörtugar (LL 1-2). De bevisat senare (Hemmingsson, SNT 2004:3) och mycket vanliga örtugarna med sköld på *litet kors* (SM 57, ca 1535-43) har en signifikant lägre snittvikt varför dessa inte hör till samma emission. Myntets relativa sällsynthet kan också ses som ett indicium för att det inte utpräglats i stora upplagor som en medveten manipulation med finvikten. En haltanalys skulle ge bättre underlag i denna fråga. Det skulle också vara intressant om man i en stampstudie kunde finna en koppling mellan frånsidesstampen från denna mynttyp och den bevisat sentida SM 57. Detta skulle då peka mot att myntet är av senare prägel; stampar kan återanvändas betydligt senare vilket bevisligen skett för andra mynttyper.

Den odaterade fyrken med omskriften GOSTA ERISON REX (SM 76) och fembladig ros som bitecken är intressant. Hela serien Stockholmsfyrkar med S och krona på åt- respektive frånsida (i olika kombinationer samt hybrider) går tillbaks på den medeltida halvörtugen. Just detta mynts frånsida är dock till förvillelse likt Sten Sture d.y.:s halvörtug LL 9d, punsverktyg har återanvänts – jag har dock aldrig sett *stampidentiska* exemplar som definitivt skulle sammankoppla myntningen.

Fig. 13. Stockholm örtug u. år (SM 56)

Fig. 14. Till vänster. Stockholm fyrk u. år (SM 76). Till höger. Stockholm halvörtug SSdy (LL 9d). Mynt i privat ägo.

Raritetsgrad

Stockholm örtug u. år (SM 56). Troligen något fler än 10 exemplar i privat ägo, men inte vanligt förekommande på samlarmarknaden. R.

Stockholm fyrk u. år (SM 76). Omkring 10 exemplar i privat ägo, möjligen något färre. R(R).

Avslutningsvis

I Uppsala Universitets Myntkabinett finns en gjutna kopia i mässing av en snedpräglad klipping med korslagda pilar och trekronorsvapnet. Appelgren anser att denna kopia troligen motsvarats av ett originalmynt som förkommit. Kunde detta återfinnas torde det föras till Gustavs tidigaste myntning.

Brakteatpräglade mynt av två typer förekommer i Appelgren 1933, den ena med krönt G och den andra med G över två korslagda pilar. Appelgren placerar dessa, med förbehåll, till åren 1524-27. Det skulle vara intressant att göra en utförligare studie av dessa för att försöka utröna om de verkligen är äkta.

Referenser

- Appelgren 1905: T. G. Appelgren, *Konung Gustaf I:s mynt*. Numismatiska Meddelanden XVI. Stockholm 1905.
- Appelgren 1933: T. G. Appelgren, *Gustav Vasas mynt*. Stockholm 1933.
- Elfver 2004: F. Elfver, Nyupptäckt hybrid från Gustav I:s tid. *Svensk Numismatisk Tidskrift* 2004:3, s. 52-53.
- Galster 1936: G. Galster, *Danmarks Mønter*. Nordisk Kultur XXIX. Stockholm 1936, s. 169-170.
- Hallberg 1919: M. Hallberg, *Några anteckningar om Åbo mynten*. Helsingfors 1919.
- Hemmingsson 1973: B. Hemmingsson, *Ett klippingfynd från Västerås*. Numismatiska Meddelanden XXXI. Stockholm 1973, s. 61-74.
- Hemmingsson 2004: B. Hemmingsson, *Myntning-*

en under Dackefejden 1542-1543. *Svensk Numismatisk Tidskrift* 2004:3, s. 54-59.

KMK = Kungliga Myntkabinettet i Stockholm

LL = Lagerqvist 1970: L. O. Lagerqvist, *Svenska mynt under vikingatid och medeltid samt gotländska mynt*. Stockholm 1970.

Lagerqvist 1995: L. O. Lagerqvist, *Äldre vasatid. Myntningen i Sverige 995-1995*. Numismatiska Meddelanden XL. Stockholm 1995, s. 125-180.

SM = B. Ahlström, Y. Almer & B. Hemmingsson, *Sveriges mynt 1521-1977*. Stockholm 1976.

Thordeman 1936: B. Thordeman, *Sveriges Medeltidsmynt*. Nordisk Kultur XXIX. Stockholm 1936, s. 50-56.

Alla foton utförda av författaren. Originalbilder avbildade i Appelgren 1905, Appelgren 1933, T. G. Appelgren Lagerkatalog 71 1940, Galster 1936. Myntbilder ur privat samling.

Summary

This article summarizes the early coinage in the reign of *Gustav Vasa* (1521-1560). An attempt is made to precise and intersect period I in T. G. Appelgrens extensive work on the Vasa coinage from the early 1900's. The different coin types rarity is described from a collectors point of view. Some chronological problems are also discussed. The coin types are illustrated and grouped together by denomination.